

Opiskelijoiden oppiminen ammatillisen peruskoulutuksen työssäoppimisen järjestelmässä

Lektio KM Anne Virtasen aikuiskasvatustieteen väitöskirjan Opiskelijoiden oppiminen ammatillisen peruskoulutuksen työssäoppimisen järjestelmässä tarkastustilaisuudesta 27.6.2013. Vastaväittäjänä oli professori Esa Poikela Lapin yliopistosta, kustoksena toimi professori Anneli Eteläpelto Jyväskylän yliopistosta.

Tänään tarkastettavassa väitöskirjatutkimuksessa on tutkittu opiskelijoiden oppimista työssä. Kiinnostuksen kohteena on ollut erityisesti se, mitä ja miten opiskelijat työssä oppivat. Tutkimuksen kontekstina on toiminut ammatillisen peruskoulutuksen työssäoppimisen järjestelmä.

Työssäoppiminen on harjoittelujärjestelmä, joka liitettiin osaksi ammatillista peruskoulutusta vuosituhaten vaihteessa. Virallisissa yhteyksissä sitä ei tosin harjoitteluksi kutsuta, sillä työssäoppimisen järjestelmän nähdään edustavan kokonaan uudenlaista koulutus-kulttuuria (Santala, 2001). Lyhyesti sanottuna työssäoppiminen on tavoitteellista, ohjattua ja arvioitua oppimista työssä. Toimintatapana työssäoppiminen on ainutlaatuinen suomalaisessa koulutusjärjestelmässä, sillä aiemmin millään koulutusasteellamme ei ole ollut yhtenäistä tapaa järjestää harjoitteleja opiskelijoilleen. Työssäoppimisen myötä jokainen ammatillinen perustutkinto-opiskelija on saanut mahdollisuu-

den oppia vähintään kuudesosan tutkintonsa tavoitteista työpaikoilla – työssä oppien.

Työssäoppimisella toivotaan olevan myös laaja-alaisempia vaikutuksia, kuten yhteistyön lisääntyminen elinkeino- ja muun työelämän kanssa (Ammatillisen peruskoulutuksen opetussuunnitelman... 1999, 138). Jo työssäoppimisen toteuttaminen pakottaa oppilaitokset yhteistyöhön työelämän kanssa. Työssäoppimisen myötä ammatilliset opettajat ovat joutuneet jalkautumaan työelämään opiskelijoiden ohjaamisen ja arvioinnin vuoksi. Myös työpaikkojen soveltuvuuden tarkastaminen ja opiskelijoiden oppimistavoitteiden laatiminen yhdessä työelämän edustajien kanssa vaatii opettajilta vuorovaikutusta työelämän kanssa (Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2010). Tällaiset tehtävät vaativat opettajilta alansa vahvaa substanssiosaamista. Tämän vuoksi opettajille onkin alettu tarjota mahdollisuutta päivittää osaamistaan työelämäjaksoille osallistumalla (Majuri & Eerola, 2007; Räisänen & Hietala, 2007; Tynjälä, Virtanen & Valkonen, 2005). Työpaikoille työssäoppiminen on vastaavasti tuonut kokonaan uuden toimijaryhmän, työpaikkaohjaajat (Majuri & Eerola, 2007). He ovat tavallisia työntekijöitä, jotka ovat saaneet lyhyen ohjaajakoulutuksen opiskelijoiden ohjaamista varten. Jokaiselle työssäoppijalle nimetään työpaikkaohjaaja, joka vastaa työpaikalla opiskelijan ohjauksesta työssäoppimisjakson ajan. Työssäoppiminen on siten muutakin kuin opiskelijoiden oppimisen työelä-

mässä mahdollistava järjestelmä. Se linkittää koulutuksen ja työelämän luontevasti toisiinsa vaatien osapuolilta jatkuvaa yhdessä toimimista. Se saattaa aikaa myöten synnyttää myös uudenlaisia toimintamuotoja koulutuksen ja työn rajapinnalle.

Tänä päivänä työssäoppimista on toteutettu yli 10 vuotta. Koko tuon ajan – koko työssäoppimisen olemassaolon ajan – on myös puhuttu ammatillisen koulutuksen vetovoiman lisääntymisestä. Koulutusta tarkastelevat tilastot tukevat tätä väitettä. Ammatilliseen peruskoulutukseen hakee aiempaa enempää opiskelijoita, ja kilpailu koulutuspaikoista on kovaa: yhteishaun perusteella toisen asteen ammatilliseen koulutukseen hakee lähes kolminkertainen määrä nuoria koulutuspaikkoihin nähden (KOULUTA-tilasto 2013). Kun vielä 1990-luvulla peruskoulunsa päättävistä nuorista kaksi kolmasosaa meni lukioon ja kolmasosa ammattikouluun, niin tänä päivänä tuo suhdeluku on toisenlainen: peruskoulunsa päättäneistä nuorista enää puolet aloittaa lukiossa ja 40 prosenttia pääsee ammatilliseen peruskoulutukseen. Myös koulutuksen keskeyttämistilastot puhuvat työssäoppimisen motivoivan merkityksen puolesta. Ne nimittäin osoittavat toisen asteen ammatillisen koulutuksen keskeyttämisprosentin laskeneen 2000-luvulla eli koko työssäoppimisen olemassaolon ajan (Koulutuksen keskeyttäminen 2010). Tutkimuksin on osoitettu työssäoppimisen motivoivan juuri niitä opiskelijoita, jotka eivät koe koulun penkillä istumista tai teorian opiskelua kovin mielekkääksi (Lasonen, 2001; Peltomäki & Silvennoinen, 2003; Silta ammatillisesta koulutuksesta..., 2001; Tynjälä, Virtanen & Valkonen, 2005; Väisänen, 2003). Olisi kuitenkin lyhytnäköistä

väittää ammatillisen koulutuksen vetovoiman johtuvan yksinomaan työssäoppimisen järjestelmästä. Sanoisin kuitenkin, että on työssäoppimisen järjestelmää vaikea olla huomioimattakaan, kun pohditaan syitä ammatillisen koulutuksen vetovoiman kasvulle.

Työssäoppiminen on ainutlaatuinen järjestelmä myös oppimisteoreettisesti ajatellen. Työssäoppimisjärjestelmän vaatimuksista löytyy oppimistutkimuksen tähdentämiä elementtejä – katsotaanpa järjestelmää laaja-alaisemmin koulutuksen ja työelämän välisen yhteistyön näkökulmasta (mm. Guile & Griffiths, 2001) tai sitten lähemmin pedagogisten toimintatapojensa kannalta (mm. Tynjälä, 2008). Opiskelijat eivät esimerkiksi mene työpaikoille vain harjoittelemaan koulussa oppimaansa, vaan jokaiselle työssäoppimisjaksolle asetetaan opetussuunnitelmista johdetut tavoitteet (mm. Ammatillisen peruskoulutuksen opetussuunnitelman..., 1999). Lisäksi opiskelijoiden oppimista työssä ohjataan koko ajan, ja jakson päätyttyä heidän oppimisensa arvioidaan. Toisin sanoen työssäoppimisen toteuttamiseen liittyvät vaatimukset – tavoitteellisuus, ohjaus ja arviointi – ovat integroimassa eri oppimisympäristöissä tapahtuvaa oppimista toisiinsa. Hämmästyttävää kuitenkin on, ettei työssäoppimista ole juurikaan tarkasteltu pedagogiselta kannalta. Työssäoppiminen ei näytä pohjautuvan tieteelliseen tutkimukseen tai teoriaan, vaikka sille nykyisestä oppimisen tutkimuksesta yhtymäkohtia löytyykin. Mallia sille eivät ole tarjonneet omat eivätkä vieraat koulutus- tai harjoittelujärjestelmät. Meiltä puuttuu myös tutkittua tietoa siitä, miten työssäoppimisen järjestelmään rakennetut elementit – tavoitteellisuus, ohjaus ja arviointi – pysyvät integroimaan kahdessa eri ympä-

ristössä tapahtuvaa oppimista. Tällaisen tutkimuksen puute saa lupaavan käytännön näyttämään jokseenkin pinnalliselta ja irralliselta.

Tämän tutkimuksen tavoitteena onkin tarkastella tätä oppimisteoreettisilta lähtökohdiltaan lupaavaa käytäntöä. Työ varmasti opiskelijaakin opettaa, mutta tässä tutkimuksessa selvitettiin tarkemmin, mitä työ opiskelijalle opettaa. Tällöin tutkimus kohdistui opiskelijoiden työssä tapahtuvan oppimisen tuloksiin. Näitä tarkastellessa oltiin kiinnostuneita siitä, mitä taitoja opiskelijat kokevat oppivansa työpaikalla sekä millaisia piirteitä liittyy opiskelijoiden ammatillisen identiteetin kehittymiseen. Jotta voidaan löytää niin opiskelijoiden kuin työelämänkin kannalta toimivimmat ratkaisut opiskelijoiden työpaikalla tapahtuvan oppimisen tukemiseksi, on tunnettava näitä prosesseja nykyistä paremmin. Tutkimuksessa selvitettiin, miten työ opiskelijoita opettaa. Tutkimus kohdistui tällöin opiskelijoiden työssä oppimisen prosesseihin: miten opiskelijat oppivat työssä sekä mitkä tekijät ovat tätä oppimista selittämässä.

Kun ammatillista koulutusta tutkii, ei voi jättää huomioimatta sen erästä keskeistä piirrettä - alakohtaisesti eriytynyttä luonnetta. Vuosikymmenten saatossa ammatillista peruskoulutusta on pyritty yhtenäistämään erilaisten toimenpiteiden avulla (mm. Klemelä, 1999; Tiilikala, 2004). Silti alakohtaiset traditiot ja kulttuurit näyttävät yhä tulevan esille ammatillista peruskoulutusta koskevissa tutkimuksissa (mm. Koramo & Väyrynen, 2010; Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2010). Niinpä myös tässä tutkimuksessa kiinnitettiin huomiota mahdollisiin koulutusalohtaisiin eroihin; toisin sanoen huomio kiinnitettiin opis-

kelijoiden työssä oppimisen alakohtaisiin konteksteihin.

Tutkimus koostuu viidestä osatutkimuksesta, tämä on siis artikkelimuotoinen väitöskirjatutkimus. Osatutkimukset on julkaistu artikkeleina kansainvälisissä julkaisuissa (Collin, Paloniemi, Virtanen & Eteläpelto, 2008; Virtanen & Tynjälä, 2008; Virtanen, Tynjälä & Collin, 2009; Virtanen, Tynjälä & Eteläpelto, 2012; Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2008). Osatutkimuksissa on hyödynnetty kahta laajaa kyselylomakeaineistoa (N=1282, n=531; N=1824, n=1072). Ne on analysoitu tilastollisten menetelmien avulla. Tämän lisäksi on hyödynnetty haastatteluaineistoa (n=6), joka analysoitiin laadullista sisällönanalyysejä käyttäen. Vastaajina kaikissa aineistoissa ovat olleet viimeisen opiskeluvuoden opiskelijat eri koulutusaloilta.

Tutkimus osoittaa, että työssäoppimisjaksot tarjoavat opiskelijoille mahdollisuuden oppia monipuolisesti erilaisia taitoja (Virtanen, Tynjälä & Collin, 2009). Eniten opiskelijat oppivat itenäisyyteen liittyviä seikkoja, kuten aloitteellisuutta, itseluottamusta sekä itenäistä työskentelyä. Myös ammatillisia taitoja, oppimistaitoja, yhteistyötaitoja sekä itsearviointitaitoja opittiin kohtalaisesti. Näitä jo selvästi vähemmän opittiin ajattelu- ja kommunikaatiotaitoja. Lisäksi opiskelijat arvioivat oppineensa jonkin verran negatiivisia asioita, kuten alan haittapuolia ja huonoja toimintatapoja. Taitojen oppimisen lisäksi myös opiskelijoiden ammatillinen identiteetti kehittyy työssäoppimisjaksojen aikana (Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2008). Siinä näyttää vahvemmin ilmestyvät ammatillisen identiteetin persoonallista kuin sosiaalista rakentumista ilmenevät piirteet.

Tutkimus myös osoittaa, että opiskelijoiden työssä oppimisella on omanlainen luonteensa (Virtanen, Tynjälä & Collin, 2009). Vahvojen ja monipuolisten oppimistulosten vuoksi opiskelijoiden oppimista työssä on vaikea luonnehtia satunnaiseksi ja informaaliseksi oppimiseksi, kuten työntekijöiden oppimista työssä usein luonnehditaan. Opiskelijoiden oppiminen työssä näyttääkin olevan – nimensä mukaisesti – oppimiseen tähtäävää toimintaa. Opiskelijoiden oppiminen työssä eroaa työntekijöistä myös siinä, että opiskelijat kokevat oppivansa työpaikalla enemmän yksin kuin yhdessä muiden kanssa. Toisaalta opiskelijoiden ja työntekijöiden työssä oppimisesta on samankaltaisuutta: kummankin ryhmän oppimista työssä näyttää edistävän aiempi työkokemus ja kummankin ryhmän työssä oppimista voidaan kuvata kontekstisidonnaiseksi.

Kontekstisidonnaisuus tarkoittaa tässä tutkimuksessa koulutusaloitusta. Tutkimus nimittäin osoittaa, että eri koulutusalat tarjoavat kukin omanlaisensa oppimisympäristön opiskelijoilleen (Collin, Paloniemi, Virtanen & Eteläpelto, 2008; Virtanen & Tynjälä, 2008; Virtanen, Tynjälä & Collin, 2009; Virtanen, Tynjälä & Eteläpelto, 2012; Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2008). Siinä missä sosiaali- ja terveysalan opiskelijat kokivat oppineensa eniten lähes kaikkia taitoja työssäoppimisjaksojen aikana, tekniikan ja liikenteen alan opiskelijat edustivat toista ääripäätä. Ammatillisen identiteetin kehittymisen kokemukset olivat niin ikään vahvimmat sosiaali- ja terveysalan opiskelijoilla ja heikoimmat tekniikan ja liikenteen alan opiskelijoilla. Kun tarkasteltiin erilaisista näkökulmista, miten opiskelijoiden työssä tapahtuvaan oppimiseen liittyvä ympäristö rakentuu, ha-

vaittiin jälleen aloittaista johdonmukaisuutta. Sosiaali- ja terveysalan opiskelijat esimerkiksi hyödynsivät oppimiseensa eniten erilaisia oppimisen muotoja, näkivät oppimisensa integroituneen muita vahvimmin koulun ja työpaikan välillä sekä saivat eniten ohjausta ja vuorovaikutuksellista tukea työpaikoilla. Sen sijaan tekniikan ja liikenteen ala edusti näissä arvioissa sitä toista ääripäätä. Eri koulutusalojen opiskelijoilla ei siten näytä olevan yhtäläisiä mahdollisuuksia oppia taitoja tai kehittyä ammatillisesti työssäoppimisjaksoillaan. Tulos kuulostaa vieraalta yhtenäisen koulutusjärjestelmän Suomessa. Ne saavat myös pohtimaan, mistä silloin puhutaan, kun puhutaan suomalaisesta ammatillisesta peruskoulutuksesta. Olisiko kenties syytä räsmentää, mistä alasta kulloinkin puhutaan.

Voimakkaille alakohtaisille tuloksille on olemassa osittain luonnollinen selitys. Uudehko työssäoppimisen järjestelmä on vastaanotettu koulutusaloilla sillä tavoin kuin niiden olemassa olevat käytännöt, traditiot ja kulttuuri ovat sen mahdollistaneet (myös Santala, 2001; Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2010). Parhaiten työssäoppimisen järjestelmä on pystytty vastaanottamaan sosiaali- ja terveysalalla, jolla on jo ennestään ollut pitkä perinne harjoittelujen järjestämisessä. Sen sijaan tekniikan ja liikenteen alalla työssäoppimisen järjestelmä on jouduttu luomaan aivan alusta, puhtaalle pöydälle. Väitöskirjatutkimukseni antaa kuitenkin vahvoja viitteitä siitä, että myös alojen työelämän toimintatavoilla on merkitystä opiskelijoiden työssäoppimisen onnistumisessa (myös Virtanen, Tynjälä & Stenström, 2010). Esimerkiksi tekniikan ja liikenteen alan hektinen rytmi ja vahva hyötyajattelu asettavat rajoitteita opiskelijoiden työs-

säoppimisen toteuttamiselle. Tämä ei tarkoita sitä, että työssäoppimista pidettäisiin alalla huonona toimintamuotona, vaan sitä, että alalla ei kuitenkaan olla halukkaita muuttamaan työn tekemisen rytmiä tai käytäntöjä opiskelijoiden vuoksi.

Tämän tutkimuksen tulokset ovat siten muistuttamassa siitä, ettei oppimista voi tutkia huomioimatta sitä kontekstia, missä oppiminen tapahtuu (Billett, 2001; Engeström, 1995; Hodkinson, Biesta & James, 2008; Säljö, 2004; Vygotsky, 1978; Wenger, 1998; Wertsch, 1995). Koulutuksellisten ja pedagogisten uudistusten kanssa tuleekin edetä maltilla koulutuksen kentällä. Informaaleihin oppimisympäristöihin liittyvissä uudistuksissa eivät yksinomaan koulutusjärjestelmään liittyvät käytännöt, traditiot ja kulttuurit ole ainoa uudistusten eteen tuleva sosiokulttuurinen todellisuus. Myös informaalilla oppimisympäristöllä, kuten työelämällä, on omat alakohtaiset käytännöt, traditiot ja kulttuurit, jotka mahdollistavat omalla tavallaan uudistusten läpimenon, käyttöönoton ja toimivuuden.

Koulutusalaerot voidaan kääntää myös voimavaraksi: onnistuneimpaan työssäoppimisen toteuttamistapaan eli sosiaali- ja terveystalouden malliin tukeutuen voidaan osoittaa, miten opiskelijoiden oppiminen työelämässä tulisi järjestää (myös Virtanen, 2011; Virtanen, Tynjälä & Eteläpelto, 2012). Sosiaali- ja terveystalouden opiskelijoiden tuloksetas oppiminen oli seurausta ennen kaikkea työpaikan toimintatavoista, kuten opiskelijan mahdollisuudesta osallistua aktiivisesti työpaikan toimintaan sekä pedagogisista, oppimista eri ympäristössä toisiinsa integroivista ratkaisuista työssäoppimisen toteuttamisessa. Opiskelijan

oma rooli jäi jopa taka-alalle, mitä voidaan pitää merkinä työssäoppimisen järjestelmän erinomaisuudesta. Kun työssäoppiminen organisoidaan vaatimustensa ja ohjeistustensa mukaisesti, se tuottaa tulosta eli vahvoja ja monipuolisia oppimistuloksia opiskelijoille.

Virtanen, A. 2013. Opiskelijoiden oppiminen ammatillisen peruskoulutuksen työssäoppimisen järjestelmässä. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 473.

Saatavilla muodossa:

https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/41842/978-951-39-5270-9_vaitos27062013.pdf?sequence=1.

Lähteet

Ammatillisen peruskoulutuksen opetussuunnitelman ja näyttötutkinnon perusteet. (1999). Sosiaali- ja terveystalouden perustutkinto. Helsinki: Opetushallitus.

Billett, S. (2001). Learning through work: workplace affordances and individual engagement. *Journal of Workplace Learning*, 13(5), 209-214.

Collin, K., Paloniemi, S., Virtanen, A., & Eteläpelto, A. (2008). Constraints and challenges on learning and construction of identities at work. *Vocations and Learning*, 1(3), 191-210.

Engeström, Y. (1995). *Kehittävä työn tutkimus. Perusteita, tuloksia ja haasteita.* Helsinki: Hallinnon kehittämiskeskus.

Guile, D., & Griffiths, T. (2001). Learning through work experience. *Journal of Education and Work*, 14(1), 113-131.

Hodkinson, P., Biesta, G., & James, D. (2008). Understanding learning culturally: overcoming the dualism between social and individual views of learning. *Vocations and Learning*, 1(1), 27-47.

Järvinen, A., & Poikela, E. (2001). Modelling reflective and contextual learning at work. *Journal of Education and Work*, 14(7-8), 282-290.

Klemelä, K. (1999). *Ammattikunnista ammatillisiin oppilaitoksiin. Ammatillisen koulutuksen muodostuminen Suomessa 1800-luvulta 1990-luvulle.* Turun yliopisto. Koulutussosiologian tutkimuskeskuksen raportti 48.

Koramo, M., & Väyrynen, P. (2010). *Näyttötietoa osaamisesta II. Loppuraportti kansallisista oppimistuloksista kone- ja metallialan,*

sosiaali- ja terveystieteiden, hotelli- ja ravintola-alan sekä logistiikan perustutkinnoissa. Koulutuksen seurantaraportit 2010: 3. Helsinki: Opetushallitus.

KOULUTA-tilasto 2013. Opetushallituksen KOULUTA-tilastoraportit. Saatavilla muodossa: https://www.kouluta.fi/koulutadw/faces/app/startupDWRReports.jspx?report_id=18 (luettu 23.8.2013).

Koulutuksen keskeyttäminen 2010. (2012). Suomen virallinen tilasto. Helsinki: Tilastokeskus. Saatavilla muodossa: http://www.stat.fi/til/kkesk/2010/kkesk_2010_2012-03-20_fi.pdf (luettu 8.6.2012).

Lasonen, J. (2001). *Työpaikat oppimisympäristöinä: työpaikkajohtajien, opiskelijoiden, työpaikkaohjaajien ja opettajien arviot Silta-hankkeen (2+1) kokeilun kokemuksista*. Helsinki: Opetushallitus.

Majuri, M., & Eerola, T. (2007). "Eivät he muuta tekisikään" Tarkastelussa työpaikkaohjaajien koulutus, opettajien työelämäjaksot ja työssäoppiminen. Helsinki: Opetushallitus.

Peltonen, M., & Silvennoinen, H. (2003). *Työssäoppimisen pedagogiset mallit ammatillisessa peruskoulutuksessa*. Helsinki: Opetushallitus.

Räisänen, A., & Hietala, R. (Toim.) (2007). *ESR-rahoitus ja työssäoppimisen järjestäminen*. Koulutuksen arviointineuvoston julkaisuja 24.

Santala, H. (2001). *Työssäoppimisyhteisö – sisäilto, kokemuksia ja käytäntöjä*. Teoksessa M. Räikköläinen & I. Uusitalo (toim.), *Työssäoppiminen ja ohjaus ammatillisissa oppilaitoksissa* (ss. 49–72). Helsinki: Tammi.

Silta ammatillisesta koulutuksesta työelämään. (2001). Loppuraportti. Helsinki: Opetushallitus.

Säljö, R. (2004). *Oppimiskäytännöt. Sosiokulttuurinen näkökulma*. Suom. Bo Grönholm. 2. uud. painos. Helsinki: WSOY.

Tiilikkala, L. (2004). *Mestarista tuutoriksi. Suomalaisen ammatillisen opettajuuden muutos ja jatkuvuus*. Jyväskylän yliopisto. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 236.

Tynjälä, P. (2008). Perspectives into learning at the workplace. *Educational Research Review*, 3(2), 130–154.

Tynjälä, P., Virtanen, A., & Valkonen, S. (2005). *Työssäoppiminen Keski-Suomessa. Taitava*

Keski-Suomi -tutkimus Osa I. Jyväskylän yliopisto. Koulutuksen tutkimuslaitos. Tutkimuslustoista 23.

Virtanen, A., & Tynjälä, P. (2008). Students' experiences of workplace learning in Finnish VET. *European Journal of Vocational Training*, 44, 199–213.

Virtanen, A., Tynjälä, P., & Collin, K. 2009. Characteristics of workplace learning among Finnish vocational students. *Vocations and Learning*, 2(3), 153–175.

Virtanen, A., Tynjälä, P., & Eteläpelto, A. (2012). Factors promoting vocational students' learning at work: Study on student experiences. *Journal of Education and Work*. Saatavilla muodossa: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13639080.2012.718748> (luettu 23.8.2013).

Virtanen, A., Tynjälä, P., & Stenström, M.-L. (2008). Field-specific educational practices as a source for students' vocational identity formation. Teoksessa S. Billett, C. Harteis & A. Eteläpelto (toim.), *Emerging perspectives of workplace learning* (ss. 19–34). Rotterdam: Sense Publishers.

Virtanen, A., Tynjälä, P., & Stenström, M.-L. (2010). Koulutusalojen työelämäpedagogiset käytännöt opiskelijoiden ammatillisen identiteetin rakentumisen perustana. Teoksessa K. Collin, S. Paloniemi, H. Rasku-Puttonen & P. Tynjälä (toim.), *Luovuus, oppiminen ja asiantuntijuus. Koulutuksen ja työelämän näkökulmia* (ss. 97–117). Helsinki: WSOYpro.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Process*. Cambridge: Harvard University Press.

Väisänen, P. (2003). *Työssäoppiminen ammatillisissa perusopinnoissa. Ammatillinen osaaminen, työelämän kvalifikaatiot ja itseohjautuvuus opiskelijoiden itsensä arvioimina*. Joensuun yliopisto. Kasvatustieteellisiä tutkimuksia.

Wenger, E. (1998). *Communities of practice: learning, meaning and identity*. New York: Cambridge University Press.

Wertsch, J. V. 1995. The need for action in sociocultural research. Teoksessa J. V. Wertsch, P. Del Rio & A. Alvarez (toim.), *Sociocultural studies of mind* (ss. 56–74). New York: Cambridge University Press.